

Ш. Канафьева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kanafeva.shynar@gmail.com

ҚАЗІРГІ ПӘКІСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ АЗШЫЛЫҚТАРДЫҢ ДИСКУРСЫ

Бұл зерттеу қазіргі Пәкістан мемлекетінің діни азшылықтарға қатысты саясатын анықтаудың кейбір критерийлерін зерттейді. Зерттеу діни азшылықтар мен этникалық топтарды динамикалық, процессуалдық, реляциялық, контекстік, ситуациялық ретінде қабылдау ерекшеліктерін көрсетті. Халық санағы мен олардың көрсеткіштерін талдау нәтижесінде Пәкістанның діни азшылықтарға қатысты заңнамалық базасы, олардың географиялық орналасуы қаралды. Діни азшылықтардың санына қатысты алаңдаушылық тудырған 2017 жылғы халық санағына үлкен мән берілді. Мақалада саны, шығу тегі, заңдылығы және әлеуметтік мәртебесі бойынша діни азшылықтар арасындағы және олардың ішіндегі бірнеше маңызды айырмашылықтар көрсетілген. Бұл мақала Пәкістанның Исламабад, Лахор және Пешавар қалаларындағы далалық зерттеулердің, нақты айтқанда Пешавар университетінің Пәкістанды зерттеу орталығының профессорларымен фокус-топтық сұхбат және Пенджаби Ходж Гарх зерттеу орталығының директоры Икбал Кайсермен жүргізілген жартылай құрылымдық сұхбат нәтижелеріне негізделген. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты Пәкістанның діни азшылықтар мен этникалық топтарға қатысты саясатын құқықтық база контекстінде ашу болып табылады. Пәкістан әкімшілігінің заңнамалық базасы мен ашық саясатын зерттеу, сондай-ақ діни азшылықтардың жағдайын талдау осы зерттеудің негізгі мақсатына айналды. Тарихнамалық талдау мен салыстырмалы тарихи дискурс әдісіне сүйене отырып, ұлттық мемлекет, демократия және халықаралық саясат концепциялары аясында діни азшылықтар категориясы мен проблемасының пайда болуына баға берілді.

Түйін сөздер: Пәкістан, діни азшылықтар, этникалық топтар, заңнамалық база, халық санағы.

Sh. Kanafyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kanafeva.shynar@gmail.com

Discourse of Ethnic and Religious Minorities in Modern Pakistan

This study examines the Pakistani state's policy towards religious minorities and some criteria for identifying ethnic groups. The study revealed the characteristics of perceptions of religious minorities and ethnic groups as dynamic, processual, relational, contextual, situational and intersectional. By analyzing the censuses and their indicators, Pakistan's legal framework for religious minorities, their geographical location is revealed. Much attention is paid to the 2017 census, which has raised issues regarding the size of religious minorities. The article cites several important differences in numbers, origins, legitimacy, and social status among religious minorities. This article is based on field research in cities of Pakistan such as Lahore, Peshawar, and Islamabad, where focus group interviews were conducted with professors at the Pakistan Study Center, University of Peshawar, and a semi-structured interview with Iqbal Kaiser, Director of the Punjabi Khoj Garh Research Center. Thus, the purpose of this study was to reveal Pakistan's policy towards religious minorities and ethnic groups in the context of the legal framework. The study of the legislative framework and overt policies of the Pakistani administration as well as analyzing the status of religious minorities were the main objectives of this study. On the basis of historiographical analysis and comparative-historical discourse method, the emergence of the category and problem of religious minorities in the context of concepts of nation-state, democracy and international politics is assessed.

Key words: Pakistan, religious minorities, ethnic groups, legislative framework, census.

Ш. Канафьева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: kanafeva.shynar@gmail.com

Дискурс этнических и религиозных меньшинств в современном Пакистане

В данном исследовании рассматриваются некоторые критерии определения политики современного пакистанского государства в отношении религиозных меньшинств. Исследование показало особенности восприятия религиозных меньшинств и этнических групп как динамичных, процессуальных, реляционных, контекстуальных, ситуативных и межсекторальных. В результате анализа переписей населения и их показателей раскрыта законодательная база Пакистана в отношении религиозных меньшинств, их географическое расположение. Большое внимание уделено переписи населения 2017 года, в результате чего возникли проблемы в отношении численности религиозных меньшинств. В статье приводятся несколько важных различий в численности, происхождении, легитимности и социальном статусе между религиозными меньшинствами. Данная статья основана на результатах полевых исследований в таких городах Пакистана, как Исламабад, Лахор и Пешавар где велись фокус-групповое интервью с профессорами Пакистанского учебного центра университета Пешавар и полуструктурированное интервью с Икбалом Кайзером, директором Исследовательского центра «Пенджаби Кходж Гарх». Таким образом, целью данного исследования явилось раскрытие политики Пакистана в отношении религиозных меньшинств и этнических групп в контексте законодательной базы. Изучение законодательной базы и открытой политики администрации Пакистана, а так же анализ статуса религиозных меньшинств явились основными задачами данного исследования. На основе историографического анализа и метода сравнительно-исторического дискурса дана оценка возникновению категории и проблемы религиозных меньшинств в контексте концепций национального государства, демократии и международной политики.

Ключевые слова: Пакистан, религиозные меньшинства, этнические группы, законодательная база, перепись населения.

Кіріспе

Қазіргі Пәкістанның тарихы отаршылдық саясаттан кейінгі құбылмалы құрылымдары бар ұлттық мемлекет құруға бағытталған күрделі кезеңдерден өтті. Бүгінгі таңда Пәкістанға қызығушылық географиялық тұрғыдан Қазақстанға жақын болу позициясынан, отандық тауарлардың экспорттық нарығына шығарудан, көптеген дәстүрлі ресми және бейресми діни институттардан, көршілес мемлекеттердің идеологиялық құрамына әсер ететін азшылықтардың бар болуымен сипатталады. Пәкістандағы діни институттар мен азшылықтардың жағдайын талдай отырып, бұл мақала дәстүрлі діни институттардың қарым-қатынасы мен өзара ықпалы және жалпы дінді саясиаландыру мәселелері шеңберінде қарастырады.

Пәкістанда бес негізгі этно-аймақтық қауымдастық бар: пенжабилер, пуштундар, синдилер, белуджилер және мухаджирлер, сондай-ақ бірнеше шағын топтар бар. Сонымен қатар, ахмадилер, христиандар, индулар, қалаштар, парсылар және сикхтер сияқты діни және секталық топтар, олар исмаилиттер мен бохралар сияқты шииттерден құралған (Fuchs Maria-Magdalena, Fuchs Simon Wolfgang, 2020: 18). Пәкістан қоғамының

бұл құрылымы бүкіл халықтың ішкі қатынастарына, сондай-ақ ішкі саяси тұрақтылығына, ұлтаралық және дінаралық қатынастарға үлкен әсер етеді. Мұны Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт пен Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіні, сондай-ақ адам құқықтары жөніндегі басқа да құжаттарды ратификацияламаған Пәкістанның ұстанымы дәлел бола алады (Комитет по ликвидации расовой дискриминации, 2010).

Пәкістан өзінің діни, көпконфессиялық және этнотілдік әртүрлілігімен ерекшеленеді, мұнда халықтың санасы мен өзіндік айырмашылығы ресми және бейресми діни институттардың ықпалында екені анық. 2023 жылғы халық санағы елдің халқының санын 241,49 миллион деп бағалайды, бұл халықтың 90 пайызы мұсылман және олар бірнеше доктриналық топтарға жататын Пәкістан қоғамының күрделілігі мен динамизмін айқындай түседі (Pakistan Bureau of Statistics, 2023). Елде сүнниттік мұсылмандар жетекші орындарды иеленсе, шиит пен зікіршіл мұсылмандар қандай да бір кемсітушілікке ұшырап тұрады. Өздерін Пәкістанның мұсылман емеспіз деп санайтын қалаш, парсы және сикхтер де мемлекеттің

негізгі этникалық-діни тобы болып табылады. Сонымен қатар, пәкістандықтардың көпшілігі урду тілінде сөйлейтінін немесе түсінетінін атап өту керек, бірақ урду тілін халықтың 10 пайызы ғана пайдаланады, қалғандары аймақтық тілдерде сөйлейді, сонымен қатар диалектикалық ерекшеліктері бар, олардың арасында белуджилер, пенджабилер, пуштундар, синдхилер және т.б. (Pakistan Bureau of Statistics, 2023). Урду тілінде сөйлейтіндер негізінен Үндістаннан келген иммигранттар немесе 1947 жылы бөліну кезінде қалған индустар ұрпақтары. Осылайша, бөліну және кейінгі жылдары белең алған көші-қон салдарлары Пәкістанның әлеуметтік-мәдени және этникалық плюрализміне айтарлықтай үлесін қосты (Вайнрайх, 2014: 34). Бұл діни және тілдік әртүрлілік бүгінгі күні Пәкістанның ұлттық бірегейлігіне ұмтылатын мозаикалық мемлекет екенін, сонымен бірге ресми және бейресми институттардың рөлі ұлт құру немесе жалпы этникалық сәйкестік процесінде маңызды аспект болып табылатынын тағы бір рет көрсетеді, әсіресе пенджабилер арасындағы үдерістерді мысал ретінде атауға болады.

Осыған байланысты бұл ғылыми зерттеу далалық жұмыстарға, діни мекемелердің өкілдерімен сұхбаттарға және Пәкістан Конституциясы, декларациялар мен қабылданған заңдар сияқты ресми құжаттарды зерттеуге негізделген, сонымен бірге ресми институттарға қатысты сипаттамаларды ашуға бағытталған. Соның ішінде діни азшылықтардың позициясына баса назар аударылатын «пәкістан ұлтының» бірігуі мен ұлттық бірегейлігі мәселелері бойынша діни институттардың айырмашылықтары зерттеу нысаны болып табылды.

Зерттеу мақсатты түрде Пәкістан сияқты көпұлтты мемлекеттің құрылуының тарихи аспектілері туралы жалпы мәліметтерді қамтымайды, тек оның демократиялық және зайырлы мемлекет ретінде ресми қалыптасуының аспектілерін талдауға, соның нәтижесінде әртүрлі конфессияаралық және этникалық проблемалардың мазмұндық сипатын ашуға бағытталады. Бұл тәсіл ресми институттар мысалында діни және этникалық азшылықтардың жағдайын зерттеу мәселелерін қамтитын зерттеудің нақты міндеттерін қоюға көмектесті. Жағдайын анықтау; екінші: ресми діни институттардың Пәкістанның ұлттық бірегейлігі мәселелеріне әсерін талдау болып табылды. Мақалада Пәкістанның заңнамалық актілері негізінде діни азшылықтардың орны мен рөлі және олардың ресми мәртебесі қарастырылады.

Мақаланың мақсаты қазіргі Пәкістандағы діни-этникалық азшылықтарға қатысты заңнамалық актілерді талдау мысалында діни-этникалық саладағы ресми институттардың ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Негізгі мәселе – қолданыстағы құқықтық инфрақұрылымның Пәкістанның негізгі діни-этникалық топтарының, атап айтқанда пенджабтардың діни-этникалық сәйкестілік процесіне қаншалықты әсер ететінін анықтауды және ұлттық мемлекет құру мен тұрақтылық үдерісін түсіну үшін маңызды болып саналады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Алға қойған мақсатты жүзеге асыру үшін әдіснамалық тұрғыдан Дуглас Норттың (американдық экономист, тарихшы және экономика саласы бойынша Нобель сыйлығының лауреаты) тәсілі қолданылды, осыған сәйкес «бейресми институттар конвенциялар немесе мінез-құлық кодекстері түріндегі бейресми шектеулер болып табылады, ал ресми институттар адамдардың өздері әзірлейтін ережелер түріндегі ресми шектеулер» деген ойды алға тартқан (North, 1990: 92). Рационалды таңдау теориясын пайдалана отырып, Дуглас Норт институттарды адам таңдауындағы шектеулер деп түсінеді. Осы бағытта ұстана отырып, ол ресми саяси институттарды саяси мінез-құлықты шектейтін ресми ережелер деп, ал бейресми саяси институттарды саяси мінез-құлықты шектейтін бейресми ережелер деп анықтайды. Басқаша айтқанда, ресми институттар «ресми деп кеңінен танылған арналар арқылы құрылған және берілетін мағынада ашық кодификацияланған» ережелер болып табылады (Lowndes, 1996: 184).

Осылайша, ресми және бейресми институттардың ортақ белгілері бар: олар адамның мінез-құлқын шектейді, заңдылыққа ие және өзара әрекеттесудің құрылымы болып табылады. Бұл бағытта салыстырмалы саясаттағы бейресми институттарды концептуализациялауға және оларды салыстырмалы саясаттанудың негізгі ағымына енгізуге тырысқан Хельмке мен Левицкий өте маңызды үлес қосқан (Helmke, Levitsky, 2003). Барлық осы зияткерлік күш-жігер институттар туралы неғұрлым жағдайды түсінуге мүмкіндік береді, ол қазір ресми және бейресми институттарды айқын ажыратады.

Зерттеушілер қатарында Р. Николс (Nichols, 2008: 266) пен Ф. Уоткинс (Watkins, 2003: 59-63) Пәкістандағы бейресми институттарға байланып этникалық және діни азшылықтардың мәрте-

тебесіне, олардың тілдік айырмашылықтары мен өзара әрекеттесу мәселелеріне үлкен көңіл бөлген. Бұл авторлар өз еңбектерінде пуштундардың тұрмыс-тіршілігіне, олардың қайталанбас мәдениетіне, діни азшылықтармен қарым-қатынасына ерекше көңіл бөлген. Пуштундардың көші-қон саясатының тарихын зерттей отырып, бір ғана мысалды келтіре отырып, Р.Николс нақтылап, далалық зерттеулер негізінде Пешвар мен Лахордағы ресми және бейресми діни мекемелер арасындағы қарым-қатынастың аспектілерін зерделеген. Ал Герман Крейтцман діни және тілдік айырмашылықтар мәселелеріне ерекше назар аударып, Пәкістандағы діни азшылықтарға қатысты заңнамалық базаның проблемаларын өзара байланыстырған (Kreutzmann, 2005: 24).

Мақалада сандық және сапалық зерттеу әдістері де өз деңгейінде қолданылды. Негізгі дереккөздерге 2017 жылғы ұлттық санақ материалдары, 2023 жылғы цифрлық санақ, статистикалық деректер, Пәкістанның мемлекеттік органдарының есептері, заңнамалық актілер, атап айтқанда Пәкістан Конституциясының ережелері (1973) және басқа да дереккөздер кіреді. Сапалық зерттеу әдістеріне автордың 2023 жылдың мамыр айында Лахор мен Пешаварда өткізген сұхбаттары нәтижелері мен далалық экспедиция материалдары кіреді.

Сұхбаттың екі түрі жүргізілді: 1) қатысушы сұхбаты 2) тереңдетілген жартылай құрылымдық сұхбат. 2023 жылдың 14 сәуірінде Пешавар университетінің Пәкістанды зерттеу орталығының профессорларымен фокус-топтық сұхбат жүргізілді (өткізу орны: Пешавар қаласы, сұхбаттың ұзақтығы: 60 минут). 2023 жылғы 16 сәуірде жергілікті ұйымдар мен партиялардың жетекшілерімен фокус-топтық сұхбат жүргізілді (өткізу орны: Пешавар, Чарсаддин ауданы, Хаштангар, Шакур Кале ауылы, әңгімелесу ұзақтығы – 120 минут) (Afzal Shah Khamosh – Pakistan Mazdoor Kisan party, Amil Wali Khan – Awami National Party, Hayat Roghani-Mafkora Research center, Barrister Hasham Babar advocate – Qomi Wattan Party). 2023 жылдың 3 мамырында журналист Джавид Ахмедпен (Kuwait times аға журналисті) жартылай құрылымдық сұхбат жүргізілді (өткізу орны – Исламабад ауданы, Бани Гала ауылы, сұхбат ұзақтығы – 45 минут). Пенджаби Ходж Гарх зерттеу орталығының директоры Икбал Кайзермен (орналасқан жері – Лахор ауданындағы Кахна ауданының орталығы, әңгімелесу ұзақтығы – 60 минут). Сұхбат жоба қатысушысы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты Н. Жарбосыно-

вамен бірлесіп, жоба жетекшісі профессор Л.Г. Ерекешевамен алдын ала әзірленген сауалнама негізінде жүзеге асырылды. Пәкістандағы ұлттаралық және дінаралық қатынастардың негізгі тенденцияларын жан-жақты қамтитын сұрақтарды қамтыды.

Ауызша материалдың негізгі бөлігі тікелей сұрау арқылы алынды, осы тұста жинақтау әдістемесін қысқаша таныстыруды жөн көрдік. Далалық зерттеулердің көпшілігі тікелей урду тілінде жүргізілді. Жұмыстың негізгі мақсаты алдын ала қойылған сұрақтарға жауап табу үшін мүмкіндігінше көп әңгімелесушілермен сұхбат алу болды. Бірнеше рет болған бұл сұхбаттар ешқандай сауалнаманы тікелей қолданбай, қарапайым әңгімелесу түрінде жүзеге асырылды. Әңгімелесушінің негативті ойы мен теріс пікір қалыптастырмау мақсатында алдын ала сауалнама дайындалды. Сонымен қатар, тек қажетті ақпаратты тез алуға мүдделі адам сияқты әсер қалдырмау үшін емін еркін сұхбат жүргізу әдісі қолданылды. Материалды жинаудың бұл біршама жанама әдісі автор тарапынан жеке тәжірибесі негізінде таңдалды, ол тікелей, алдын ала тұжырымдалған сұрақтармен жұмыс істеу немесе әңгімелесушілер арасында түсінбеушілікке әкеліп соқтыруы мүмкін пиғылдан аулақ болу мақсатында жүзеге асырылды. Жалпы алғанда респонденттің авторға деген оң көзқарасын қалыптастыру және сол арқылы олардың жауаптарының сапасына әсер ету әрекеті жасалды. Осыған қарамастан, этникалық және діни көзқарастары туралы сұралған көптеген респонденттер Пәкістанның құрылуының қиын күндерін, тіпті бір діни топ өкілдерінің бір-біріне жау болғанын үнемі еске алды. Жауап беру барысында олардың қаншалықты алаңдағаны және қойылған сұрақтарға өте эмоционалды түрде жауап бергені анық көрініп тұрды. Соған қарамастан, сұхбаттасқан респонденттер осы зерттеуді құптап, әңгімелерін дыбыс жазу құрылғысына жазуға рұқсат берді. Өйткені ресми түрде алдын ала келісім жасалды. Респонденттердің жауаптары эмоционалды сезімдермен бірге қатар жүрсе де және олар осы зерттеудің объективтілігіне әсер ете алатын болса да, фактологиялық материалдар этникалық және діни азшылықтар мәселесінің, сондай-ақ ресми және бейресми институттардың қызметінің нақты көрінісін көрсеткенін атап өткен жөн.

Зерттеуге тартылған респонденттердің аты-жөні, этникалық және тайпалық тегі, діні, кәсібі, тұрғылықты жері және отбасылық жағдайы туралы мәліметтермен қатар олардың ата-бабала-

рының шығу тегі, ана тіліндегі білім деңгейі, ана тілін білуі, оның тегі, дәстүрі, тегін білу туралы күрделі тақырыптар қамтылды. Сонымен бірге басқа тілдерді меңгеру деңгейі, үй жағдайында, достарымен және көршілерімен қарым-қатынас кезінде тілді қолданудағы ерекшеліктері мен басқа діни азшылық өкілдеріне деген көзқарастары да осы сауалнаманың шеңберіне тартылды. Мұндай, өте нәзік тақырыптар бойынша үстірт ақпарат алуды болдырмау үшін респонденттерге бірнеше рет бару және ашық пікір алмасу кезінде жақсы жасалатын еркін қарым-қатынас атмосферасы қажет болды. Солардың ішінде бізге аянбай көмектескен Пәкістан Ұлттық студенттер федерациясының ақпарат және хабар тарату жөніндегі орталық хатшысы Лұқман Ахмет есімді студенттің қосқан үлесін ерекше атауға болады. Кей жағдайда нағыз достыққа айналған осындай тығыз қарым-қатынастың арқасында жергілікті халықтың күнделікті өміріне араласып, олардың айтқандарын өз бақылауларымызмен салыстыруға мүмкіндік туды. Әр кеш сайын респонденттермен сөйлескеннен кейін респонденттерге контент-талдау жүргізілді және материалдар жазба түріне алынды. Өйткені, мұндай ауқымдағы зерттеуге уақыт тапшылығы басым болды. Дегенмен, соған қарамастан зерттеу жұмысының барлық кешенін қамтуға күш жұмсалды. Әрине, таңдаған әдістің де кемшілік тұстары болды. Біріншіден, бұл өте көп еңбекті қажет ететін процесс, әсіресе белгілі бір себептермен белгілі бір респондентпен жұмыс бір кездесумен шектелетін жағдайларда осы зерттеуде ізін қалдырды. Екіншіден, бұл әдіс мәтіндерді тікелей жазуға мүмкіндік бермеді, нәтижесінде осы зерттеуде келтірілген өмірлік оқиғалардың барлығы бастапқы материалдың тікелей аудармасы емес, бір немесе бірнеше жүргізілген әңгімелердің жиынтығы болып табылады.

Нәтижелері және талқылама

Пәкістанның этникалық және діни азшылықтар саласындағы заңнамалық базасы. Кезінде Пәкістан Британ империясының отары бола отырып, этникалық және діни азшылықтарға тең құқықты қамтамасыз ететін мұсылмандардың көпшілігін сақтай отырып, прогрессивті, демократиялық және толерантты мемлекет болуды көздеді. Кезінде Пәкістан басшысы Джинна элеуметтік-экономикалық басымдықтарға үлкен мән берді және халықаралық қауымдастықты діндердің теңдігі мен ұлтаралық ынтымақты қамтамасыз ету мақсатында 1947 жылғы 11 та-

мызда бірінші Құрылтай жиналысында сөйлеген сөзінде: «...*Сіздер тәуелсізсіздер; сіздер ғибадатханаларыңызға баруға еріктісіздер, мешіттеріңізге немесе Пәкістан мемлекетіндегі кез келген басқа ғибадат орындарына бара аласыздар. Сіздер кез келген дінге, қастаға немесе дін өкілі болуыңыз мүмкін – оның мемлекет ісіне еш қатысы жоқ... Біз осы негізгі қағидадан бастаймыз: біз бәріміз бір мемлекеттің азаматымыз және тең құқылы азаматымыз. Менің ойымша, біз мұны біздің алдымызда идеал ретінде сақтауымыз керек және уақыт өте келе индустардың индуизмді, ал мұсылмандықтан бас тартуы мүмкін, бұл діни мағынада емес, өйткені бұл әр адамның жеке сенімі, бірақ саяси мағынада мемлекеттің бір азаматтары ретінде қалғанымыз абзал*» (Демидов, 2020: 4-8).

Бұл құжат бүгінде Пәкістанның жарғысы болып саналады және Джиннаның дін мен мемлекеттің рөлі туралы көзқарасын көрсетеді. Алайда XX ғасырдың 70-80 жылдарында Пәкістанның ресми билігі діни азшылықтарға көзқарасын өзгертті, бұл ресми және бейресми діни мекемелердің қызметін күшейтті. Бүгінгі таңда пәкістандықтардың ресми және қоғамдық көзқарастарындағы бұл өзгеріс туралы бірнеше ғылыми пікірлер бар. Олардың кейбіреулерінің пікірінше, Пәкістанға сұраныс негізінен мұсылмандар тұратын провинцияларға негізделген және исламдық рәміздерді қолданды, осылайша мұсылмандарға қатысты мажоритарлық көзқарасты сақтады. Мұсылман лигасының азшылықтарға берген кепілдіктеріне қарамастан, оның мұсылмандық сенімі отаршылдық және қазіргі кезеңдерде де айтылды. Басқа көзқарас ұлтшылдыққа қатысты діни және либералдық ұстанымдар арасындағы тұрақты қайшылықты қарастырады. Мұсылман лигасы және Джамаат-е-Ислами сияқты басқа да исламдық партиялар сияқты, Үндістанның ұлттық конгресі индуизмнің Махасабасына және басқа да осыған ұқсас фундаменталистік топтарға қарсы шықты. Модернистік күштердің инерция, сарқылу және бытыраңқылық арқылы әлсіреуі бәсекелес күштердің билікке жетуіне мүмкіндік берді. Үндістандағы индустардың Бхаратия Жаната партиясы сияқты Пәкістандағы исламшыл күштер осылайша Оңтүстік Азияның тарихын өздерінің діни сенімдеріне сәйкес қайта жазды (Белокреницкий, 2015: 15-34). Басқа зерттеушілер болса біржақтылықтың плюрализмнен жоғары болуы экономикалық және саяси себептерге байланысты деп санайды. Мұндай сарапшылардың пікірінше, бұқараның жалғасып жатқан экономика-

лық және саяси құқықтарынан айырылу қарсы күштерге онсыз да «батыстанып кеткен» элементтерге жеңілдетілген болса да балама ұсынатындықтан, оларды жеңуге мүмкіндік берді (Moaddel, 2022: 188). Келесі сарапшы топ болса ксенофобияның тамыры Оңтүстік Азиялық орта таптың мінезі мен ұмтылысында жатыр деп санайды, олар үшін аймақтық және секталық бірегейлік бірінші кезекте қалады.

Кемшіліктер мен стигматизацияны ескере отырып, бейресми институттардың бөлігі болып табылатын қауымдастықтар азшылық ретінде танылғысы келмейді, сондықтан олар өздерінің этникалық немесе діни тиістілігін көрсетпеуге тырысады деп айтуға болады. Пәкістандағы азшылықтар елдің жалпы халқының шамамен 8% құрайды деп айтуға болады және оларға ахмадийлер, бахайлар, буддистер, христиандар, индуистар, джайндер, қалаштар (читральдан), парсылар мен сикхтер кіреді (Топычканов, 2009: 21). Тізімде көрсетілген этникалық қауымдастықтардың әрқайсысында азшылықтардың құқықтарын қорғайтын өздерінің бейресми институттары бар. Сонымен қатар, әрбір қауымдастық ішінде каста, тап және дін, сондай-ақ жас, этникалық, жыныс, ауыл және қала айырмашылықтары бар. Кез келген супер каста классификациясы пікірталас мәселесі болып табылады. Мысалы, христиан дінін ұстанатын 4 пайыз Пәкістан халқының арасында католиктік және протестанттық конфессиялар арасында шамамен 50/50 бөліну бар. Пешавар сияқты қалалар мен Бахавалпур, Хайдарабад, Равалпинди және Кветта аудандарында әрқашан әртүрлі салаларда жұмыс істейтін христиандардың айтарлықтай саны болған (Sookhdeo, 1999: 336).

Зерттеу нәтижесінде буддистер мен джайнилер туралы нақты деректер табу қиынға соқты, өйткені статистикалық мәліметтер ұсынылмаған және олар туралы жалпы мәліметтер аз. Бұл этникалық топтар өздерін қоғамның ішінде көрсеткілері келмейді. Әрине оның объективті және субъективті себептері баршылық: біріншіден, Пәкістан сынды мұсылмандық басым елде өздерінің діни ерекшеліктерін алға тарту немесе көрсету әлі күнге дейін қауіпті болып табылады; екіншіден аталған діндердің ерекшеліктеріне сәйкес болуы да ықтимал. Өйткені буддистер мен джайнилер пәкістандық шарттарда сұхбатқа тартылмады және осыған сәйкес қоғамда өздерін сақтықпен ұстайды. Ахмадилер, керісінше, сенім мәселесіне байланысты көпшіліктің назарында екен. Көптеген ахмадийлер өздерінің жеке басын ашық жарияла-

майды және бүкіл халықтың дұшпандық назарынан аулақ болу үшін топ болып жиналмайды (Плешов, 2005: 236).

Пәкістанның құқықтық жүйесі әрдайым тұрақты болмаған және бүгінде этникалық және діни азшылықтардың жағдайын ауыз толтырып айтуға келмейді. Егер Пәкістан Конституциясының тарихына назар аударсақ, ол бірнеше рет күшін жойды және негізгі заңнаманы Пәкістанның кейінгі басшылары олардың қажеттіліктеріне сәйкес түзетіп келді. Елдің алғашқы Конституциясы он жылға жуық талқылаудан кейін 1956 жылы қабылданды, бірақ екі жылдан кейін Мұхаммед Айюб ханның төңкерісімен ол уақытша тоқтатылды (Khan, 2007: 138).

Мұхаммед Айюб хан Пәкістан әскери күштерінің бас қолбасшысы болды, содан кейін 1958-1969 жж. мемлекет президенті, оның тұсында режимнің өзі, діни және этникалық азшылықтарға қатынасы сыни болды. Содан бері 1962 және 1973 жылдары мүлдем жаңа екі Конституция жазылды. Пәкістанның Конституциясына бүгінгі өзінде Парламенттің үштен екі бөлігі ғана түзетулер енгізе алады; сайланған және әскери басшылар оны өз мақсаттарына сай салыстырмалы түрде оңай өзгерте алды. Мысалы, 1973 жылғы Конституция 17 рет өзгертілді. Осы өзгерістердің әрқайсысына әділет органдары өз келісімін берді. Ол сонымен бірге Пәкістандағы әскери төңкерістердің әрқайсысын өзінің «қажеттілік доктринасын» қолдану арқылы заңдастырды (Khan, 2005: 237). Негізгі заңнамалық база этникалық және діни азшылықтардың бейресми институттарын есепке алуды көздемейді деп айтуға болады.

Жоғарыда айтылған құрылымдық сұхбат барысында респондент Икбал Кайзердің сөзінен Пәкістанның негізгі заңы – Конституцияның отаршыл Ұлыбритания әкімшілігі дайындаған «жемісі» екенін байқадық. Оның айтуынша, Пәкістан халқы негізгі заңдарды қолдамайды, керісінше, олар өздерінің дәстүрлі заңдарын құрметтеп, соған сәйкес өмір сүреді. Мысалы, жауап берушінің сөзіне қарағанда, олардың тайпалық заңы (пенжабилер) «Панчаят» болды, оның шеңберінде руластардың «қанды қырғынға» жол бермеу және басқа этникалық және діни азшылықтарға төзімділік танытатын дәстүрлі міндеттер бар.

Осыған қарамастан Пәкістан Бала құқықтары туралы конвенция, нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою, геноцид қылмысының алдын алу және жазалау, азаптауға қарсы және басқа қатыгез, адамгершілікке жатпайтын неме-

се ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалау, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт және Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт сынды құжаттарға қол қойған болатын. Алайда, Пәкістан әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция және босқындар мәртебесіне қатысты конвенция сияқты негізгі конвенцияларға әлі қол қойған жоқ. Ал ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялаудан бөлек, Конституция діни өкілдер мен мекемелерге ерекше мәртебе бермейді, дәстүрлі институттар оның қолданылу аясына бағынбайды (Концова, 2019: 18). Осы жағдайды саралайтын болсақ, Пәкістан сынды мемлекеттің ішінде ұлтаралық пен дінаралық арақатынастар әлі күнге дейін өз шешімін таппай келеді. Осыған қоса, зерттеу жүргізу барысында пәкістандықтардың қонақжайлылығы мен мәдениеттерінің өзара айрылмашылықтары басым көрінді. Әсіресе бұл үрдіс кастаралық байланыстарда нақты байқалды. Өздерін жоғары санайтын касталар төменгі (қазіргі жағдайда кедей топ) топ өкілдеріне деген қатынасы мен діни ұстанымдары терең зерттеуді қажет етеді.

2023 жылдың 23 сәуірінде сол Икбал Кайзер сауалнама сұрақтарына эмоционалды стильде жауабын жалғастырды, мұнда Пәкістанның этникалық дамуының тарихи оқиғаларына қатысты бірінші сұрақта діни азшылықтарға қатыгездікпен қарау фактілерін келтіріп, отбасылардың бөлінуі, олардың арасындағы өзара байланыстар, отбасының бір бөлігі Үндістанда қалса, ал кейбіреулері мұсылмандық Пәкістанда қалып қалуы сынды. Мұсылмандық білім беру жүйесін және жұмыс істеп тұрған діни мекемелердің (медреселердің) себептері мен заманауи қызметін дәлелдейтін дереккөздерді зерттей отырып, олардың танымалдығы жыл санап артып келетінін тілге тиек етті. Осы мәселені зерттей келе халықтың ең кедей топтары мен жетім балалар оларды жоғары мобильділік институты ретінде қарастырады, өйткені медреселердің көпшілігінде тегін оқу, тамақ және баспана бар. Түрлі ақпарат көздеріне сәйкес, Пәкістанда 4,1 миллионнан астам білім алушылар осы мұсылмандық медреселерде білім алып келеді екен (Butt, 2012: 387-407). Бұл медреселердің барлығы дерлік жекеменшік қаржыландырылады және үкіметтің бақылауында емес. Медреселерде ислам дінін бұрмалауды қолдайтын біліктілігі жоқ түлектер шығады деген алаңдаушылық көптен бері айтылып келе жатқандықтан, оларды модернизациялауға көптеген әрекеттер жасалды, бірақ

нәтиже өзгеріссіз қалып келеді. Бұл исламның ресми және бейресми институттар жүйесіндегі рөлін ашады. Ал Пәкістандағы соңғы оқиғалар, мысалы, 2023 жылдың 4 мамырында алты азшылық мұғалімінің өлтірілуі, Синд штатындағы Мирпур-Хас қаласындағы Ахмадия мешітінің қирауы және Гилгит Балтистанның Асторе қаласында азшылық жастардың өлтірілуі азшылық құқықтарының басылғанын көрсетеді. Сонымен қатар, 2023 жылғы 26 сәуірде Лахор баспасөз клубының жанында жалған күпірлік істері мен мәжбүрлі дінге келуге қарсы азшылық қауымдастықтарының наразылықтары азшылықтарға қатысты кең таралған кемсітушілік мәселесін және Пәкістанның бейресми институттарының мәртебесін айқындайды (Several Teachers Killed In Outburst Of Sectarian Violence In Northwestern Pakistan).

Пәкістанның 2017 жылғы халық санағы және туындаған мәселелер. Мұсылман еместерге өз дініне сай дауыс беруге мүмкіндік беретін бірыңғай сайлау жүйесі Пәкістанда 2002 жылы ғана енгізілген. Осыған қарамастан, ұлттық сайлауға қатысу үшін қай дін өкілі екендігі жариялануы керек. 2017 жылы Пәкістанда халық санағы өтті, ол діни азшылықтар арасында бірқатар наразылық тудырды. Бұл санақ сайлаушыларды діни белгілері бойынша кемсітуге негіз болды. Діни азшылықтар эмиграцияға және мәжбүрлі түрде исламды қабылдауға қарамастан, санақ нәтижелері күтілгеннен төмен болды дейді. Карачиде тұратын Жоғарғы соттың заңгері Нил Кешав 1998 жылғы санақта индустар саны 2 миллионға жуықтағанын айтады. Алайда 2017 жылғы халық санағы 20 жылда оның тек 3,5 миллионға дейін өскенін көрсетті. Кешав индустардың ауылдық жерлерде тұратынын және туу деңгейі жоғары екенін ескере отырып, бұл сандар айтарлықтай төмен бағаланған деп санайды. Ол көші-қон халық санының төмен өсуін түсіндірмейді деп күдіктенеді және Джейкоб христиандар деп күдіктенгендей, аз санақ болуы мүмкін деген ойды алға тартады. Ол Пәкістанның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясының есебіне сілтеме жасап, соңғы алты жылда Үндістанға небәрі 8 мың адам қоныс аударғанын айтты. Бұқаралық ақпарат құралдарының хабарлауынша, жүздеген пәкістандық индустар 2019 жылы Үндістанның ұлтшыл Бхаратия Джаната партиясының үкіметінің оларға виза және үнді азаматтығына жол беру туралы ұсынысын қабылдады. Алайда, олардың көпшілігі содан бері көптеген ұрпақтар өмір сүрген Синдке оралды (Wazir, Goujon, 2019: 21).

Діни азшылықтар Пәкістанның ресми үкіметіне кішігірім сайлау округтерін тартуға және ассамблеялар мен Сенатта аз орын бөлуге мүмкіндік бергендіктен, бұрынғы үкіметтер де өз сандарын аз хабарлаған деп санайды. Қазіргі уақытта діни азшылықтар тек 33 резервтік жиналыс орны мен төрт Сенат орынын талап ете алады. Сикхтер арасында көп наразылық болды, олар да лоббистік күш-жігеріне қарамастан, үкімет 2017 жылғы халық санағы кезінде олар үшін діни баған құрмағанына көңілі қалды. Оның орнына ол оларды «басқалардың» қатарына қосты. 2017 жылғы халық санағы алдында Пәкістанның Сикх кеңесінің жетекшісі Сардар Рамеш Сингх мәлімдемеде үкіметтің сикхтерді тізімге енгізуден бас тартуы «қоғамға деген құрметтің мүлдем жоқтығын» көрсетті. Пәкістанның NADRA мәліметі бойынша, елде 6146 сикх тіркелген, бұл 1947 жылы ел бөлінген кездегі 2 миллионға жуық. Құқық қорғаушылардың айтуынша, негізінен Хайбер-Пахтунхва мен Пенджабта тұратын көптеген сикхтер исламшыл содырлардың шабуылдары мен биліктің кемсітуінен құтылу үшін Пәкістаннан қашып кеткен. Сикх қауымына деген ізгі ниеттің белгісі ретінде Пәкістан 2019 жылы Каргарпур дәлізін ашты, бұл Үндістанда тұратын сикхтерге Пәкістанның Пенджабтыңдағы қажылық орындарына баруға мүмкіндік беретін визасыз бағыт болып саналады (Мир, 2019).

Сикхтер сияқты, Ахмадия қауымының кейбір жетекшілері де санақ олардың санын жете бағаламаған болуы мүмкін, өйткені көпшілігі өздерінің діни көзқарастарын жасырады деп сендірді. Ахмадилерді 1974 жылы Пәкістан мұсылман емес деп жариялады және оларға қоғамдық орындарда исламды ұстануға тыйым салынды. Пенджабтағы Ахмадия жамағатының жетекшісі Қамар Сүлейман өз пікірін былайша ашық айтты: *«Біз қасиетті Құранның көшірмесін сақтай алмаймыз. Біз оны аударып алмаймыз немесе басып шығара алмаймыз. Біздің негізін қалаушымыз (Мирза Ғұлам Ахмад) жазған барлық кітаптар «жәк көрушілік материалы» ретінде тыйым салынған және топтың алты мүшесі (Ахмадиттер) Құран үйретуге әрекеттенгені үшін түрмеде отыр»* (Карім, 2017: 39).

Соңғы халық санағы бойынша, «діни азшылықтар» (барлық мұсылман емес қауымдар) деп аталатын халық саны 1981 жылы жалпы халықтың 3,32%-ын құраса, 1998 жылы ол 3,73%-ға дейін өсті, ал 2017 жылы олардың саны азайған. 3,52%. 2017 жылы мұсылман емес діни бірлес-

тіктердің жалпы саны 7,32 миллионды құрады, оның ішінде христиандар (2,64 миллион), индустар (3,6 миллион), Ахмадилер (0,19 миллион), мойындалған касталар (0,85 миллион), «басқа діндер» адамдары (0,04 миллион) (Карім, 2017: 41).

Осыған сүйене отырып, 2017 жылғы халық санағының нәтижелері барлық этникалық және діни азшылықтарды алаңдатып, ресми және бейресми институттарды күшейтті. Олар бұл санақтың нәтижелерін мойындамады, керісінше Пәкістан үкіметін оларды қайта қарауға және барлық құқықтық нормаларды ескере отырып, қайталап санақ жүргізу күнін белгілеуге мәжбүрледі. Нәтижесінде 2023 жылы Пәкістанда қайталама халық санағы жүргізілді, бірақ онлайн форматта. Осыған қарамастан, 2023 жылғы халық санағы жалпы Пәкістанның этникалық және діни азшылықтардың құқықтарын өзгертуге және қайта анықтауға дайын екенін көрсетті.

Қорытынды және тұжырымдама

Пәкістанда әртүрлі халықаралық және ұлттық үкіметтік емес ұйымдар, құқық қорғаушылар мен діни ұйымдар елдегі діни сенім бостандығының деңгейін жақсартуға және қуғынға ұшыраған қауымдастықтарды заңмен қамтамасыз етуге жұмыс істейді. Дегенмен, азаматтық қоғам өкілдері халықтың осал топтарына көмек көрсету қаупіне ұшырайды, өйткені олардың қызметін үкімет жіті қадағалайды. Пәкістанның құқық қорғау органдары мен барлау органдары елдегі өшпенділік пен зорлық-зомбылық қылмыстарымен күресу үшін тұрақты шешімді жүзеге асыру мүмкіндігін шектеп, құқық қорғаушылар мен азаматтық белсенділердің күштеп жоғалып кетуімен танымал. Сонымен қатар, жақында биліктен қуылған Хан үкіметі діни топтарды тыныштандыру кезінде Пәкістанда зайырлы құндылықтарды енгізумен күресті. Хан үкіметі шетелден қаржыландырылатын көптеген үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттің жаулары ретінде белгілеп, олар ислам ілімдеріне қайшы келетін либералдық құндылықтарды насихаттайды деп болжайды, бұл штаттың консервативті топтарынан қабылданған әңгіме. Соңғы бірнеше жылда кем дегенде 18 халықаралық үкіметтік емес ұйым және тағы 20 ұйым жабылды, бұл гуманитарлық жұмысқа қауіп төндірді және елдегі өшпенділік пен діни төзбеушілікпен тиімді күресуге үлкен қиындық туғызды.

Алғыс

Бұл мақала әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD докторантура бағдарламасы және ҚР

ҒЖБМ ҒК негізінде қаржыландырылды (грант №AR14871064 «Оңтүстік Азиядағы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан) ұлттық құрылыстың этникалық, этно-конфессиялық дискурсы»).

Әдебиеттер

Butt, Tahir Mehmood (2012) Social and Political Role of Madrassa: Perspectives of Religious Leaders in Pakistan. A Research Journal of South Asian Studies, Vol. 27, No. 2. – 387-407.

Fuchs Maria-Magdalena, Fuchs Simon Wolfgang (2020) Religious Minorities in Pakistan: Identities, Citizenship and Social Belonging, South Asia: Journal of South Asian Studies Volume 43, 2020 - Issue 1, <https://doi.org/10.1080/00856401.2020.1695075> (Date of viewing: 17.09.2023)

Helmke, Gretchen and Levitsky, Steven (2003) Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda, Working Paper No 307, September, 2003 presented in the Kellogg Institute for International Studies at the University of Notre Dame.

Karim Mehtab S. (2017) The 2017 census of Pakistan: Analyses of Provisional Results, Islamabad: Social policy and development center. – 39.

Khan Hamid. (2005) Constitutional and political history of Pakistan. Oxford university press. – 237

Khan M.A. (2007) Diaries of Field Marshal Mohammad Ayub Khan, 1966–1972 / Ed. by Craig Baxter. Oxford. – 138.

Kreutzmann Hermann. (2005) Linguistic diversity in space and time: A survey in the Eastern Hindukush and Karakoram, Himalayan Linguistics, 2005, vol. 4. – 24.

Lowndes, Vivien. (1996) Verities of New Institutionalism; A Critical Appraisal, Public Administration, 74(2). – 181-197.

Moaddel Mansur. (2022) Modalities of National Sovereignty: Territorial Nationalism versus Islamic Fundamentalism in Muslim-Majority Countries, University of Michigan, PSR Research Report, www.psc.isr.umich.edu, pdf. – 20. (Date of viewing: 22.09.2023)

Nichols Robert. (2008) A history of Pashtun migration, 1775-2006. – Karachi, Oxford University Press. – 266.

North, Douglas C. (1990) Institutions, Institutional change and Economic performance. – Cambridge: Cambridge University Press. – 92.

Pakistan Bureau of Statistics (2023) 04-04-2023: Extension in the Field Operations of 7th Population and Housing Census-2023-The First Even Digital Census. <https://www.pbs.gov.pk/content/notifications-0> (Date of viewing: 19.09.2023).

Several Teachers Killed in Outburst of Sectarian Violence in Northwestern Pakistan <https://www.rferl.org/a/pakistan-shooting-violence-teachers-pakhtunkhwa/32396460.html> (Date of viewing: 24.09.2023)

Sookhdeo Patrick (1999) The Impact of Islamization on the Christian Community in Pakistan, School of Oriental and African Studies University of London. – 336.

Watkins Francis (2003) Save there, eat here: Migrants, households and community identity among Pakhtuns in northern Pakistan, Contribution to Indian Sociology, 2003, Vol. 37. – 59-81.

Wazir Muhammad Asif, Goujon Anne, (2019) Assessing the 2017 census of Pakistan using demographic analysis: a sub-national perspective, Vienna Institute of Demography Austrian Academy of Sciences Welthandelsplatz 2, Level 2/1020 Wien, Österreich, www.oeaw.ac.at/vid (Date of viewing: 24.09.2023)

Белокреницкий В.Я. (2015) Особенности национализма и наций-государств на востоке, в исламском мире (пример Пакистана), Ислам на Ближнем и Среднем Востоке, № 9, С. 15-34.

Вайнрайх М. (2014) Миграция и язык: пуштуны в Пакистанском высокогорье, Ереван: Кавказский центр иранистики. – 180.

Демидов А. (2020) Пакистан: путь к независимости, Евразийский Союз Ученых, Том 4, № 12 (81), 4-8. DOI: <https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2020.4.81.1160> (Қаралған уақыты: 12.09.2023)

Комитет по ликвидации расовой дискриминации (2010) Семьдесят четвертая сессия, Краткий отчет о 1910-м заседании, Рассмотрение докладов, замечаний и информации, представляемых государствами-участниками в соответствии со статьей 9 Конвенции, 19 февраля 2009 года. <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrISAqhKb7yhslztXd5Nnh5GF9yFH9jwvillw45o6LEy0CH5sAxgsErSLBpDj4srGlx2xEWuwS47qHAtm%2BKXH%2BWWqTPfRrUXWEr6mhNK2AK8WY4xianB5SmC> (Қаралған уақыты: 17.09.2023)

Концова Е.А. (2019). К вопросу о региональном режиме беженцев в Южной Азии, Мировая политика, № 2. DOI: 10.25136/2409-8671.2019.2.29924 (Қаралған уақыты: 19.09.2023)

Мир (2019) Картарпурский коридор между Индией и Пакистаном открыли для паломников <https://www.kommersant.ru/doc/4154593> (Қаралған уақыты: 16.09.2023)

Плешов О.В. (2005). Ислам и политическая культура в Пакистане, Москва. – 236.

Топычканов В.П. (2009) Формирование статуса религиозных меньшинств Южной Азии во второй половине XX - начале XXI веков: на примере Индии и Пакистана, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва. – 34.

References

- Belokranitskiy V.Ya. (2015) Osobnosti natsionalizma i natsiy-gosudarstv na vostokey, v islamskom mire (primer Pakistana) [Peculiarities of nationalism and nation-states in the East, in the Islamic world (the example of Pakistan)], *Islam na Blijnem i Srednem Vostoke*, № 9. – 15-34. (in Russian)
- Butt, Tahir Mehmood (2012) Social and Political Role of Madrassa: Perspectives of Religious Leaders in Pakistan. *A Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 27, No. 2. – 387-407.
- Demidov A., (2020) Pakistan: put k nezavisimosti, Evraziyskiy soyuz uchonnyh [Pakistan: the Road to Independence, Eurasian Union of Scholars], Tom 4, № 12 (81), 4-8. DOI: <https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2020.4.81.1160> (Date of viewing: 12.09.2023) (in Russian).
- Fuchs Maria-Magdalena, Fuchs Simon Wolfgang (2020) Religious Minorities in Pakistan: Identities, Citizenship and Social Belonging, *South Asia: Journal of South Asian Studies Volume 43, 2020 - Issue 1*, <https://doi.org/10.1080/00856401.2020.1695075> (Date of viewing: 17.09.2023)
- Helmke, Gretchen and Levitsky, Steven (2003) Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda, Working Paper No 307, September, 2003 presented in the Kellogg Institute for International Studies at the University of Notre Dame.
- Karim Mehtab S. (2017) The 2017 census of Pakistan: Analyses of Provisional Results, Islamabad: Social policy and development center. – 39.
- Khan Hamid. (2005) Constitutional and political history of Pakistan. Oxford university press. – 237
- Khan M.A. (2007) Diaries of Field Marshal Mohammad Ayub Khan, 1966–1972 / Ed. by Craig Baxter. Oxford. – 138.
- Komitet po likvidatsii rassovoi diskriminatsii, Semdesyat chetyortaya sessiya (2010) Kratkiy otchot o 1910-m zasedanii, Rassmotrenie dokladov, zamechanii i informatsii, predstavlyamyh gosudarstvami-uchastnikami v sootvetstviy so statyoy 9 Konventsii, 19 fevralya 2009 goda [Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Seventy-fourth session, Summary record of the 1910th meeting, Consideration of reports, comments and information submitted by States parties under article 9 of the Convention, February 19, 2009] <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhslztXd5Nnh5GF9yFH9jwvillw45o6LEy0CH5sAxgsErSLBpDj4srGix2xEWuwS47qHAtm%2BKXH%2BWWqTPfRrUXWER6mhNK2AK8WY4xianB5SmC> (Date of viewing: 17.09.2023) (in Russian).
- Kontsova E.A. (2019) K voprosu o regionalnom rejime bejsetsev v Yujnoi Azii [Towards a Regional Refugee Regime in South Asia], *Mirovaya politika*, № 2. DOI: 10.25136/2409-8671.2019.2.29924 (Date of viewing: 19.09.2023) (in Russian)
- Kreutzmann Hermann. (2005) Linguistic diversity in space and time: A survey in the Eastern Hindukush and Karakoram, *Himalayan Linguistics*, 2005, vol. 4. – 24.
- Lowndes, Vivien. (1996) Verities of New Institutionalism; A Critical Appraisal, *Public Administration*, 74(2). – 181-197.
- Mir (2019) Kartarpurskiy koridor mejdu Indiyey i Pakistanom otkryli dlya palomnikov [Kartarpur corridor between India and Pakistan opened for pilgrims], <https://www.kommersant.ru/doc/4154593> (Date of viewing: 21.09.2023) (in Russian)
- Moaddel Mansur. (2022) Modalities of National Sovereignty: Territorial Nationalism versus Islamic Fundamentalism in Muslim-Majority Countries, University of Michigan, PSR Research Report, www.psc.isr.umich.edu, pdf. – 20. (Date of viewing: 22.09.2023)
- Nichols Robert. (2008) A history of Pashtun migration, 1775-2006, Karachi, Oxford University Press. – 266 p.
- North, Douglas C. (1990) Institutions, Institutional change and Economic performance. Cambridge: Cambridge University Press. – 92.
- Pakistan Bureau of Statistics (2023) 04-04-2023: Extension in the Field Operations of 7th Population and Housing Census-2023-The First Even Digital Census. <https://www.pbs.gov.pk/content/notifications-0> (Date of viewing: 19.09.2023).
- Pleshov O.V. (2005). Islam i politicheskaya kultura v Pakistane [Islam and political culture in Pakistan], Moskva. – 236. (in Russian)
- Several Teachers Killed in Outburst of Sectarian Violence in Northwestern Pakistan <https://www.rferl.org/a/pakistan-shooting-violence-teachers-pakhtunkhwa/32396460.html> (Date of viewing: 24.09.2023)
- Sookhdeo Patrick (1999) The Impact of Islamization on the Christian Community in Pakistan, School of Oriental and African Studies University of London. – 336.
- Topychkanov V.P. (2009) Formirovanie statusa religioznyh menshinstv Yujnoi Azii vo vtoroi polovine XX – nachale XXI vekov: na primere Indii i Pakistana [Shaping the Status of Religious Minorities in South Asia in the Second Half of the Twentieth and Early Twenty-First Centuries: The Case of India and Pakistan], avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchonoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Moskva. – 34. (In Russian).
- Watkins Francis (2003) Save there, eat here: Migrants, households and community identity among Pakhtuns in northern Pakistan, *Contributions to Indian Sociology*, 2003, Vol. 37. – 59-81.
- Wazir Muhammad Asif, Goujon Anne, (2019) Assessing the 2017 census of Pakistan using demographic analysis: a sub-national perspective, Vienna Institute of Demography Austrian Academy of Sciences Welthandelsplatz 2, Level 2/1020 Wien, Österreich, www.oew.ac.at/vid (Date of viewing: 24.09.2023)
- Weinreich M., (2014) Migratsiya i yazyk: pushtuny v Pakistanskom vysokogorye [Migration and Language: Pashtuns in the Pakistani Highlands], Erevan: Kavkazskiy tsentr iranistiki. – 180 (in Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Канафьева Шынар Ерланқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті таяу шығыс және оңтүстік азия кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kanafeva.shynar@gmail.com).

Information about authors:

Kanafyeva shynar Erlankyzy – Senior Lecturer of the Department of Middle East and South Asia of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kanafeva.shynar@gmail.com).

Келіп түсті: 27 ақпан, 2024.

Қабылданды: 4 маусым, 2024.